

Qaçayeva Pərvin ƏSƏRİN DİLİNİN BƏDİLİK BAXIMINDAN ÖYRƏDİLMƏSİ İMKANLARI

Ədəbi əsərlərin dil -üslubunun öyrədilməsində ən mühüm məsələ əsərin dilinin bədiilik dərəcəsi ilə şərtlənir. Əsərin ideyası , obrazların təsir gücü də dilin bədiilik dərəcəsindən asılıdır. Dil ünsürlərini birləşdirən , yaxud dildə bədiilik yaradan qaydalar aşağıdakılardır:

- 1.Səslərin uyuşması
- 2.Söz və ifadələrin məzmun əlaqəsinə girməsi – məcazlaşma
- 3.Dil normativlərinin qəsdən pozulması
- 4.Söz və ifadələrə intonasiya vasitəsilə məzmun çalarları verilməsi

Dili bədiiləşdirən bu qaydalar ayrı-ayrı əsərlərdə müxtəlif dərəcədə özünü göstərir. Bəzilərinə səslərin uyuşması , bəzilərinə normativlərin qəsdən pozulması, bəzilərinə məcazlaşma və s.üstünlük təşkil edir.

Səs uyuşmaları dedikdə , eyni səslərin təkrarı , ahəngə və məxrəcə görə bir-birinə uyğun səslərin cərgələnməsi, qonşu səslərin təsiri ilə səsin müxtəlif çalarla tələffüz edilməsi, habelə bunların yaratdığı xüsusiyyətlər -avazlılıq , musiqiçilik və s. nəzərdə tutulur.

Ədəbi əsərlərin dilində səslər müəyyən qaydalara əsasən uyuşaraq poetik vasitələr, formalar yaradırlar. Səs uyuşmalarının əmələ gətirdiyi poetik vasitələr bunlardır: 1)Qafiyə-müxtəlif sözlərdəki səslərin qismən uyuşması; 2)Cinas-müxtəlif sözlərdəki səslərin natamam, yalnız formaca uyuşması ;3)Rədif-səs tərkibi və məna cəhətdən eyni sözlərin təkrarı

Səs uyuşmaları bütün ədəbi janrlarda bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.Lirik əsərlərdə isə daha güclü olur. Bir sıra əsərləri , o cümlədən Abbas Səhhətin “Vətənimdir” ,Məhəmməd Füzulinin “Məni candan usandırdı” , Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini məşhurlaşdıran , dillər əzbəri edən məhz onlardakı heyvətəməz səs uyuşmalarıdır. Həmin əsərləri tədris edərkən bu cəhətə xüsusi diqqət yetirib konkret misallarla , təhlillərlə şagirdlərə mənimsətmək lazımdır. Məsələn, M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlini tədris edərkən oradakı səslərin miqdarına diqqəti cəlb etmək olar. Bu məqsədlə müəyyən beytlərdəki səsləri hesablamaq mümkündür. Təhlillər zamanı aydınlaşdırılır ki, birinci beytdə 19 səs 79 dəfə işlənmişdir. Onlardan beşi-a,m, n, ə, d səsləri 45 dəfə , yerdə qalan 14 səs 34 dəfə işlənmişdir.Deməli , çox işlənən səslər beytin ahənginin melodiyasının əsasını təşkil edir və misralar musiqi kimi səslənir. Digər beytlərdə də belədir.

Elmi -metodik ədəbiyyatda sözlərin məzmun əlaqəsinə girərək bədi ifadələr yaratmasına dair bir sıra terminlər işlədilmişdir; “bədi təsvir vasitəsi” , “bədi ifadə vasitəsi” , “məcaz” və s.

Məcazlar söz və ifadələrin bir -birilə məzmunca əlaqəyə girməsi nəticəsində yaranır.Həmin əlaqənin birinci əlaməti budur ki, əlaqəyə girən komponentlər ən azı iki tərəfdən ibarət olur. Məsələn, polad sına

Məcəzi yaradan əlamətlərdən biri də budur ki, əlaqəyə girmiş tərəflərdən biri öz xüsusiyyətini digər tərəfə verərkən onu dolğunlaşdırır, özü yoxsullaşır.

Məcəzin bir növü olan bənzətmə elmi-metodik ədəbiyyatda başqa sözlərlə də, məsələn, “müqayisə” “təşbeh” sözləri ilə adlandırılır.Bənzətmədə tərəflər başqa sözlər- qoşma , müştərək sifət vasitəsilə əlaqəyə girirlər. Məsələn, dərdim dağlar qədər böyükdür. Gözlər günəş kimi işıq saçır və s.

Epitetləri bəzən sifətlə , təyinlə eyniləşdirirlər.Halbuki hər cür sifət , yaxud təyin epitet ola bilməz. Bu o zaman mümkündür ki , sifət , yaxud təyin məzmunca dolğunlaşmış olsun, lüğəvi mənadan əlavə məzmun çalarlarını da ehtiva etsin.

Metafora məcəzin ən təkmil formasıdır və onunla əlaqədar iki termin işlənir: Metafora və istiarə . Bunların heç biri azərbaycan sözü deyil. Metaforanın məcəzin digər növlərindən fərqləndirən belə bir əlamət var ki , əlaqəyə girmiş tərəflərdən biri öz keyfiyyətini digərinə verərək aradan çıxır.

Ədəbi əsərlərin dili üzərində iş apararkən məcəzin xüsusiyyətlərini , yəni hansı sözlərin əlaqəyə girməsini, hansı xassələrin yaranmasını izah etməklə bərabər , onun bədi vəzifəsi də şərh olunmalıdır. İkinci cəhət birincidən də vacibdir. Məsələn, A.Şaiqin “ Məktub yetişmədi” hekayəsində məcəzlərin bədi vəzifəsini aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı qaydada iş aparıla bilər.

Müəllim -Yazıçı nə üçün səmanın görmüşünü qara çarşaba bürünmüş yaşlı adamlara bənzədir?

Şagird-Yazıçı Qurbanın vəziyyətinin dəhşətli olmasını oxucuya çatdırmaq üçün belə bir bənzətmə işləmişdir.Təbiətin müsibətli görünüşü Qurbanın faciəsinə münasibdir.”Göylər yaşlı adamlar kimi qara çarşaba bürünmüşdü” ifadəsi Qurbanın sonrakı taleyindən xəbər verir.

Normativlərin qəsdən pozulması hallarının şagirdlərə öyrədilməsi həm əsərin məzmununu , dil xüsusiyyətlərini dərinlən qavramağa kömək edir, həm də şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərinin yığcam , səlis , emosional olmasına təsir göstərir. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər əsərin məzmununu söylərkən , onları təhlil edərkən, ifadə , inşa yazarkən normativlərin qəsdən pozulması qaydalarından istifadə etsinlər.

Ədəbi əsərlərin tədrisində sözlərin normativinin pozulmasına-təsədüf edilir. Məsələn, C. Məmmədquluzadənin “ Poçt qutusu “əsərində Novruzəlinin dilində nəçəlnik, çöyür, urus, görükən sözləri normativdən kənar, “təhrif olunmuş” şəkildə işlənmişdir.Həmin sözlər üzərində iş apararkən qeyd edilməlidir ki, bu sözlər məhz Novruzəlinin dilində təhrif olunur və bu, Novruzəlinin savadsızlığını bildirir.

Normativlərin pozulması hallarını öyrətməyin yollarından biri də müqayisələr aparılmasıdır. Normativin qəsdən

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

pozulmasının bütün növlərinin öyrədilməsində müqayisədən istifadə etmək faydalıdır. İntonasiya ədəbi əsərin strukturuna daxil olan komponentlərdən biridir. İntonasiya əsəri məzmunca zənginləşdirən, onun bədiiliyini artıran mühüm komponent kimi xarakterizə olunur. İntonasiyanın tərənnüm tərzində əşya və hadisəyə münasibəti ifadə edir. Burada hissiyat üstünlük təşkil edir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Dağlar” şeirinin sonuncu bəndinin intonasiyası belədir:

Köçər ellər ,düşər səndən aralı,
Fırqətindən gül nərgizin sarala,
Ələsgər Məcnuntək yardan yaralı,
Gəzər səndə dərdli , nalalı dağlar.

Bu parça oxunarkən danışmaq ahəngi, həznlük tonu üstünlük təşkil edir. Lirik qəhrəmanın kədərli, hüznü hissələri ifadə olunur. İntonasiyanın təhkiyə tərzində süjetli şeirlərdə, hekayə və nağıllarda, roman və povestlərdə, təmsillərdə özünü göstərir. Bu intonasiya tərzinin əsas əlamətləri danışmaq, söhbət, müəyyən dərəcədə monotonluq, dinləyicini sərbəst buraxmaq kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı, 1992
2. Aydın Hacıyev. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016.
4. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim. Bakı 2009
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2010.

Açar sözlər: səs, qafiyə, məcaz, intonasiya, bədii dil, metafora, təşbeh.

Keys words: sound, rhythm, intonation, artistic language, metaphor, ingenuity

Ключ слова: голос, рифма, иносказание, интонация, художественный язык, метафора, метонимия

SUMMARY

Studying of language and style of the piece has great significance. Studying of language, along with serving for deeper appropriation of the content of piece, its characters, other components, aids for students to develop their speech, to increase their word sense, and to make their speech and communication for effective and fluent

PEZİOME

Изучение языкового стиля произведения имеет большое воспитательное – образовательное значение. Изучение языка не только служит глубокому осмыслению содержания, образов и других компонентов произведения, а также, содействует развитию речи учащихся, повышению способности по осмыслению слова, лаконичности, а также действенности речи.

Elmi rəhbər: p.f.d, dosent Bilal Həsənlı